

Erika Prins

De jaren in Nederlands-Indië

Najaar 1937 vertrok Elisabeth (Bep) Rietveld naar het toenmalige Nederlands-Indië. Ze ging haar vriend Dennis Coolwijk achterna die kort daarvoor ook de stap gewaagd had om een nieuw bestaan te beginnen, ver weg van Nederland. Na een ingewikkelde scheiding en meer ongenoegen stond Bep er met haar zoontje Fons alleen voor. Het zelfportret uit 1937 markeert deze rigoureuze stap, met onvoorziene en verstrekkende gevolgen voor haar leven.

In *De Indische Krant* van 14 oktober 1937 lezen we in de rubriek *Scheepsberichten* dat *mevr. Rietveld en kind* op de Baloeran onderweg zijn naar Batavia. De verwachte aankomst in Tandjong Priok, de haven van Batavia, zoals het huidige Jakarta toen heette, was rond 28 oktober. Aan boord bevonden zich verlofgangers, bestuursambtenaren, toeristen, gelukzoekers, en alleenreizende vrouwen die op weg waren naar hun toekomstige echtgenoten in de kolonie. Tussendeks verbleven de soldaten die naar Nederlands-Indië gingen om te dienen in het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL). Het leven aan boord van zo’n schip was een voorproefje van de sociale verhoudingen en omgangsvormen in de kolonie. Tijdens de reis waren Bep en Fons allebei jarig: Fons werd vijf en Bep vierde een paar dagen later haar vierentwintigste verjaardag.

Zelfportret
Bep Rietveld; olieverf op doek; 1937; 29 x 22 cm
Particuliere collectie

Bep gaf haar verhuizing naar het adres *Tjidengweg 66 W te Batavia* per 16 maart 1938 aan het Utrechtse bevolkingsregister door. Een maand later trouwde zij met Dennis Coolwijk, een pianist die vooralsnog als pianostemmer en pianoleraar aan de kost kwam. Een jaar later werd hun eerste dochter Vrouwkje geboren. Aanvankelijk woonden Bep en Dennis op adressen in de min of meer doorsnee ‘Europese’ buurten van Batavia, maar gaandeweg verplaatste het gezin zich meer buiten de randen van de toenmalige stad. Eerst naar Kali Bata in Pasar Minggoe, een dorpje tussen de fruitkwekerijen en proeftuinen ten zuiden van de stadswijk Mr. Cornelis. Daar zou in 1941 hun tweede dochter Elsie geboren worden. Volgens de kranten uit die tijd kon het er in die buurt nog weleens woest aan toe gaan. Maar Bep hield daar wel van, *want er woonden tenminste nog wat meer ‘vreemde’ Hollanders*, zei ze. *Daar vond ik het veel en veel prettiger dan in de stad, hoezeer de Nederlanders me*

Zelfportret (Indië)
Bep Rietveld; olieverf op doek; 1940; 57 x 46 cm
Particuliere collectie

ook voor gek verklaarden. Ik zal wel met mijn leven hebben gespeeld – het was er nogal een opstandig volkje – maar de mensen waren zo leuk.’ Later verhuisden ze naar de Djati Petamboeran aan de westrand van Batavia. Een oud huis in een buurt die niet langer in trek was bij de Europese bovenlaag en bewoond werd door allerlei nationaliteiten. Typisch voor ‘artiesten’ en excentriekelingen vond men toen. Vriendinnen van Bep zeggen dat zij en haar man buiten de Nederlands-Indische maatschappij stonden. Onconventioneel – niet als bewuste keuze, maar van nature. Bep had lak aan veel aspecten van de Nederlands-Indische samenleving. Behalve aan de sociale verhoudingen moest Bep *de schilder*es ook wennen aan het licht in Indië dat zo anders was. Het zelfportret van Bep uit 1940 is wat dat betreft een verschil van dag en nacht vergeleken met het zelfportret uit 1937.

Maar hoe onafhankelijk zij ook waren, Bep en haar gezin konden zich niet onttrekken aan de aanstormende wereldgebeurtenissen, die ook tot de kolonie waren doorgedrongen. In Nederlands-Indië werd vooral de agressie van Japan gevreesd, dat zich zag als ‘bevrijder der Oost-Aziatische volkeren’. Toen Nederland eind augustus 1939 vanwege de oorlogsdreiging mobiliseerde, volgde een gedeeltelijke mobilisatie in Nederlands-Indië. Er kwamen periodieke oefeningen van de Luchtbescherming en vanwege de oorlogsdreiging werden organisaties opgericht zoals bijvoorbeeld het Comité tot Organisatie van Vrouwenarbeid i Mobilisatietijd (COVIM) en E.H.B.O. De Duitse inval in Nederland op 10 mei 1940, het bombardement van Rotterdam en de daaropvolgende capitulatie brachten overzees een enorme schok teweeg. Het KNIL was een beroepsleger, maar ook reservisten en burgers werden nu opgeroepen en moesten plichten vervullen in Militie, Landstorm en als stadswachten. Ook ‘reservist’ Dennis Coolwijk moest zich melden. Duitse schepen werden geconfisqueerd, Duitse burgers en NSB’ers geïnterneerd en er kwam censuur. Door de oorlog raakte de kolonie volkomen afgesloten van het moederland, want het postverkeer stakte. Duitsland, Italië en Japan hadden al in augustus 1940 afspraken gemaakt over wederzijdse steun aan hun streven een nieuwe orde in Europa en Azië te vestigen. Dat liet niets aan duidelijkheid te wensen over. De dreiging van oorlog in de Pacific kwam in het jaar 1941 steeds dichterbij. Maar tegelijkertijd ging het leven ook gewoon door. In maart 1941 had Bep met zes andere vrouwen een tentoonstelling, genaamd ‘Het vrouwelijk palet’, in de Kunstkring van Batavia. Bij de opening was zij hoogzwanger van haar tweede dochter. Beps werk hing in een van de grote bovenzalen, volgens een aankondiging in *De Indische courant* van 22 maart 1941, *bij het werk van de schilders die de periode van weifelen en zoeken te boven zijn*. Daarna toerde de expositie tot eind september 1941 langs andere kunstkringen op Java. De Bond van Nederlands-Indische Kunstkringen was op Java dé plek van de Europese culturele elite in die tijd, opgericht om vooral Europese, westerse kunst te bevorderen. In de pers werd het werk van Bep goed besproken: *Een interessante en knappe schilder is Elizabeth Rietveld, die van Charley Toorop de vaste, kloeke*

opzet heeft geleerd, maar veel levendiger en gevoeliger is dan haar leermeesteres en veel meer kleurgevoel heeft. Haar palet is zeer licht, met koel grijs en zeer blank wit met heldere pittige tinten groen, rood, blauw en geel. (...) Een voortreffelijk stuk is no. 64, Kindje in interieur, vast van opzet, vrolijk en licht van kleur, het argeloze blonde kindje in een rood hansop, wijdbeens in de reusachtige groene stoel, met als horizontale afsluiting boven, een blauw en rood prauwenmodel.² Bep was toen 28 jaar. Een groot portret van haar echtgenoot Dennis Coolwijk, dat normaal gesproken prominent in de huiskamer aan de Djati Petamboeran hing, kreeg naast lof ook kritiek op de uitvoering van de armen en handen. Het portret van dochtertje Vrouwkje moet ze speciaal voor de tentoonstelling gemaakt hebben (gesigneerd februari 1941). Misschien hing ook haar zelfportret met het nieuwe licht er? Het was niet de eerste keer dat haar werk in de Kunstkring getoond werd en Bep raakte bekend als schilderes van stillevens en portretten bij het culturele establishment in de kolonie. Ze gaf tekenlessen aan hun kinderen en Dennis leerde hen pianospelen.

Na de Japanse aanval op Pearl Harbor, op 7 december 1941, raakte Nederlands-Indië definitief betrokken bij de oorlog; de Japanse invasie was nog slechts een kwestie van tijd. Er kwam een algehele mobilisatie, Japanse burgers werden geïnterneerd en naar Australië afgevoerd. Stadswachten patrouilleerden om burgers te beschermen en bereidden zich voor om locaties die niet in handen van de Japanners mochten vallen te vernietigen. Ook toen al werden vrouwen en kinderen aangespoord om ter bescherming naar speciale wijken te gaan. Het KNIL was een relatief klein leger en de circa 32.000 reservisten waren niet als geoefende militairen te beschouwen.

In deze onzekere tijden trokken veel mensen bij elkaar in; voor de veiligheid, omdat de mannen waren gemobiliseerd, en om kosten te sparen. Vriendin Margaretha Ferguson en haar (toenmalige) man Frits Fleischer – op stel en sprong eerst uit Makassar en vervolgens uit Soerabaja weggegaan – trokken eind januari 1942 bij Bep en haar man in. Margaretha noemde dit later ‘het sociale experiment’: zonder bedienden samen een huishouding voeren, zélf de was doen, vloeren schrobben, eten koken, voor de kinderen zorgen. Voor Indische begrippen

waarschijnlijk heel apart, maar Bep kennende en gezien de tijdsomstandigheden misschien minder vreemd.

Het ‘sociale experiment’ was van korte duur, want het werd door de omstandigheden ingehaald. In de nacht van 11 januari 1942 landden de eerste Japanse soldaten op Indisch grondgebied. Daarna volgden de gebeurtenissen elkaar snel op. Op 8 maart capituleerde het KNIL op Java. Meer dan 42 duizend Europese KNIL-militairen en marinemensen werden krijgsgevangen gemaakt. De paraatheid van het reservistenleger, waartoe ook Dennis behoorde, schemert door in Fons’ herinneringen aan het uitbreken van de oorlog:

(...) Dit begon al met het krijgsgevangenschap van Dennis als gevolg van zijn onbetekenende, ja haast

Vrouwkje op stoel met Indisch prauwmodel
**Bep Rietveld; olie-
verf op doek; 1941;
120 x 89 cm**
Particuliere collectie

belachelijke activiteiten als dienstplichtig soldaat. Ik zie hem nog lopen met dat merkwaardige tropenuniform met een helm en windsels om zijn lange onderbenen.³

Java kwam onder militair bestuur van het 16^e Japanse leger te staan. De top van de Nederlandse bestuurs-ambtenaren werd meteen gevangengezet. Aanvankelijk bleven veel Nederlanders nog in functie op Java omdat zij onmisbaar waren in bedrijven en industrie, maar in loop van maart 1942 werden ook de rest van het binnenlands bestuur, politie en stads-wachten e.d. geïnterneerd. De gemengd Nederlands-Indonesische Nederlanders bleven vrijwel ongemoeid. Er waren razia’s, en omstreeks mei-juni 1942 waren alle mannen als burgers of krijgsgevangenen opgepakt en gevangengezet. Daarna volgde het proces van de burgerinternering van vrouwen en kinderen in de hele archipel.

Het Japanse idee achter de burgerinterneringen was om de westerse invloed en ideeën geheel te isoleren en uit te bannen en de Indonesische archipel onder de *Gemeenschappelijke Oost-Aziatische Welvaartssfeer* te brengen. In hoog tempo volgden allerlei maatregelen: bank- en spaartegoeden werden bevroren (mensen die nog gauw alles op de bank gezet hadden waren nu alles kwijt) en salarissen niet meer uitbetaald, de klok ging 1 ½ uur vooruit (Nippontijd) en de Japanse jaartelling werd ingevoerd: het was opeens 2602. Van radio’s werd de korte golf verzegeld zodat men alleen nog op de Japanse propagandazenders kon afstemmen, de Japanse vlag moest uithangen bij ieder huis, huizen en auto’s werden geconfisqueerd, en de Nederlandse taal was verboden in het openbaar. Verstoken van nieuws ging het geruchtencircuit een belangrijke rol spelen in het dagelijkse leven. Vanaf de zomer van ’42 werden vrouwen en kinderen aangespoord (later gedwongen) om te gaan wonen in zogenaamde ‘beschermden’ wijken waar ze zichzelf moesten zien te bedruipen. In Batavia waren dat onder andere de wijken Tjideng en Kramat.

Een belangrijke stap in dit hele proces was de registratieplicht van 17 april 1942 en vervolgens het verplicht bij zich dragen van een persoonsbewijs. Daarin stond precies hoe Indisch of westers je was. Als een in Nederland geboren Nederlandse vrouw was Bep een *belanda totok*. De vooroorlogse Nederlands-Indische maatschappij was zeer gesegregeerd en

door de Japanse bezetting werd dit waardepatroon min of meer omgekeerd. De *blandas* waren voorgoed van hun voetstuk gevallen door de snelle Japanse overrompeling en de hoop van de nationalistten op onafhankelijkheid werd hierdoor aangemoedigd –al hield de inheemse bevolking zich voorlopig nog grotendeels afzijdig. Tussen de Japanners en de blanke Europeanen bestond een onoverbrugbaar cultureel onbegrip dat vaak gepaard ging aan minachting. De westerse democratische waarden en individualisme werden door de Japanners juist als teken van zwakte en gebrek aan respect gezien.

De Europese bovenlaag was zich niet echt bewust geweest van de verdeeldheid van de samenleving. Bep vormde daarop dan misschien een uitzondering omdat zij de randen van de stad en het bestaan letterlijk en figuurlijk had opgezocht, maar aan de grote lijnen kon niemand zich onttrekken. Bep stond er met haar kinderen alleen voor. Haar man was krijgsgevangen gemaakt. Haar vriendin Margaretha, ook alleen, vertrok met haar dochtertje naar de beschermde wijk Tjideng. Bep was intussen in verwachting van haar vierde kind. Het jongetje kwam te vroeg ter wereld en leefde slechts enkele dagen. Helemaal alleen met het kistje op schoot in een betjah⁴ moest zij hem gaan begraven.

In de (na)zomer van 1942 vertrokken steeds meer vrouwen en kinderen naar de ‘beschermden’ wijken. Via de krant en de radio werden ze opgeroepen zich te melden bij de plaatselijke autoriteiten. Er was uiteindelijk geen ontkomen aan, want door de eerdere registratie waren ze ‘bekend’. Er was een beperkte hoeveelheid bagage toegestaan. De oorspronkelijke bewoners van die wijken moesten het veld ruimen. De ‘beschermden’ wijken waren aanvankelijk vrij toegankelijk, er konden boodschappen buiten het kamp worden gedaan, ook bediendes en leveranciers kwamen nog in het kamp. Maar al gauw waren ze met prikkeldraad en bamboe omgeven en kon je alleen nog maar via de poort, op enkele vastgestelde dagen in de week, naar buiten. Uiteindelijk kon je er helemaal niet meer in of uit.

De burgerinternering van vrouwen en kinderen op Java was pas eind 1943 helemaal voltooid. In dagboeken valt te lezen dat het soms uiteindelijk een opluchting was het kamp in te gaan, om niet meer steeds over je schouder te hoeven te kijken en om nu

Marijke van Houtrijve
Bep Rietveld; olieverf op paneel; 1943; 26 x 31 cm
Particuliere collectie

met Nederlandse vrouwen onder elkaar te zijn. Som-mige vrouwen hadden nog geld, anderen, zoals de KNIL-vrouwen, hadden niets meer omdat de soldij niet meer werd uitbetaald. Het idee van de Japanners was om hen op het absolute bestaansminimum – zonder bezittingen en geïsoleerd van de inheemse bevolking – te laten verpauperen. De kampen stonden onder Japans bestuur, de Japanse commandanten waren verantwoordelijk, de bewakers waren veelal inheemse politieagenten. Voor de uitvoering van de vele Japanse verordeningen en de dagelijkse zaken in het kamp werden de bewoonsters zelf, in kampcomités georganiseerd, verantwoordelijk gesteld.

Terwijl vrienden en bekenden ‘noodgedwongen’ naar de beschermde wijken vertrokken, schilderde Bep door. Zo maakte ze de portretten van de kinderen Van Houtrijve nog bij hen thuis. Het portret van Marijke is bewaard gebleven omdat haar vader met vooruitziende blik waardevolle spullen had opgeslagen. Veel mensen waren hier in het voorjaar van 1943 mee in de weer. Vader Van Houtrijve was eigenaar van een

De drie zussen Tückermann (Carla, Ingy en Margy) in kamp Kramat
Bep Rietveld; pastel op papier; circa 1942; 31 x 41 cm
Particuliere collectie

textielbedrijf dat handelde in batikstoffen. Hij moest naar een mannenkamp; Marijke vertrok met haar moeder en broer naar de wijk Tjideng. Hun oudere stiefbroer zat moederziel alleen in het bezette Nederland. Nog vóór ze het kamp ingingen, waarschijnlijk in de zomer van 1942 of zelfs eerder, schilderde Bep Rietveld een portret van de zusjes Carla, Ingy en Margy Tückermann. Hun vader was lid van de Algemene Rekenkamer in Batavia en werd als ‘prominent’ al op 11 mei gevangengezet in de gevangenis Struiswijk. Hij zou daags voor de bevrijding in het mannenkamp aan zijn ontberingen bezwijken. Zijn vrouw en dochters hielden het nog een tijdje in de stad uit, gingen kleiner wonen, voelden zich niet veilig, en toen ze in november 1942 een oproep kregen, vertrokken ze naar de ‘beschermde’ wijk Kramat. In augustus 1943 moesten ze naar Tjideng. Na de arrestatie van haar man Frits was Beps vriendin Margaretha vrij snel in de beschermde woonwijk Tjideng gaan wonen met haar dochtertje Marjan. Omdat het kamp toen nog open was, hadden Bep en Margaretha nog regelmatig contact. In april

1943 maakte Bep in Tjideng de tekening van Margaretha met haar dochtertje. Marjan is op het portret ongeveer twee maanden oud, wat betekent dat haar vader haar toen nog nooit had gezien... Bij haar aan huis schilderde Bep in het voorjaar of de zomer van 1943 de portretten van vier kinderen Van Kessel. De vader van de kinderen (Carla, Willy, Piet-Hein, Arnold en Jopie) was econoom bij het Algemeen Landbouwsyndicaat en bleef daarom nog geruime tijd aan het werk en op vrije voeten. Carla herinnert zich dat ze na het poseren speelde met Fons en dat ze dan mochten zwemmen. De portretten kwamen niet allemaal af, zoals aan het portret van Arnold te zien is. Het jongste kindje (niet geportretteerd) was zes weken toen de vader werd geïnterneerd en de kinderen met hun moeder naar Tjideng gestuurd werden. Pas na de bevrijding kwamen ze te weten dat hun vader met zeventien anderen al in september 1943 was geëxecuteerd omdat ze hadden geweigerd een loyaliteitsverklaring te ondertekenen.

Bep bleef lang ‘op vrije voeten’. Hoe ze dat deed is niet helemaal duidelijk. Het had waarschijnlijk met

haar vrijgevochten karakter te maken; ze vond dat ze eigenlijk met de hele toestand niets te maken had. Ook had ze Indonesische vrienden die haar hielpen. Onderduiken hoorde niet echt tot de mogelijkheden voor een blanke Europese vrouw met drie kleine kinderen, hoewel uit het verhaal van Fons blijkt dat ze dat toch geprobeerd heeft:

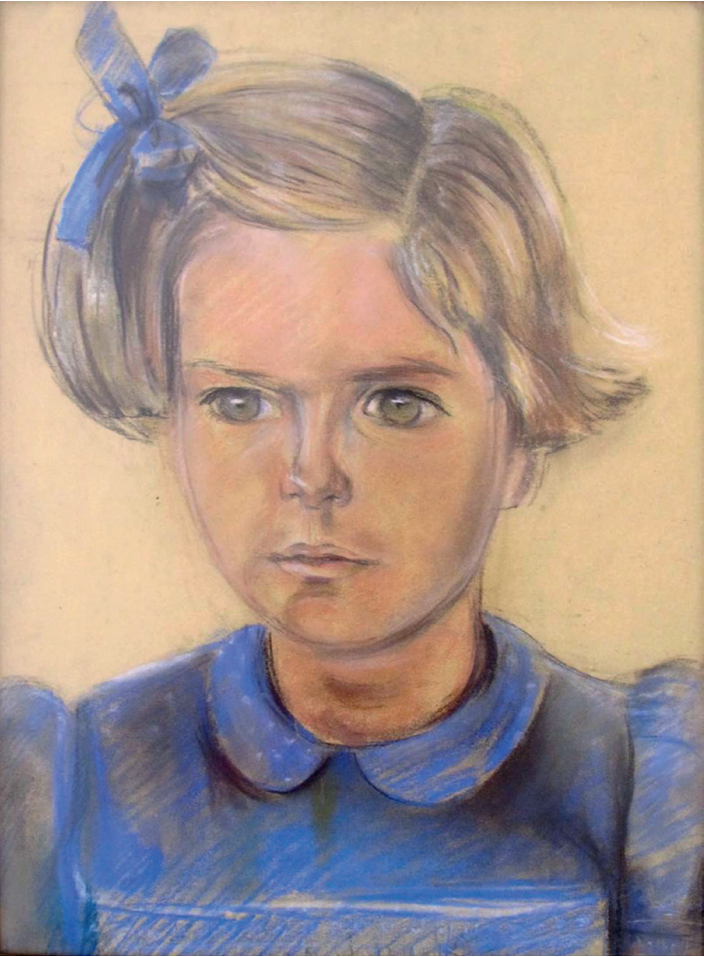
De noodzaak tot onderduiken drong zich op. Ook dat was nog best wel leuk en bood vele onbekende mogelijkheden, maar je voelde de druk ook van de kant van de bevolking toenemen, en tenslotte was onze internering in een Jappenkamp niet meer te ontlopen. Het vermoedelijke verraad aan de bezetters van onze onrechtmatige vrijheid met de angstige momenten telkens als mijn moeder voor verhoor werd meegenomen, de zorg voor het nog overgebleven bezit – voor mij was het achter moeten laten van mijn fiets en onze vleugel het ergste – en de uiteindelijke voorbereidingen voor de noodgedwongen verhuizing, deden mij voor het eerst realiseren dat het ernst geworden was.⁵

Waarschijnlijk vertrok Elisabeth Rietveld pas tegen het einde van 1943 met haar kinderen naar de ‘beschermde’ wijk Kramat⁶, waarna nog verschillende andere kampen volgden. Het is niet eenvoudig om haar omzwervingen te reconstrueren. De Japanse kampadministraties zijn niet bewaard gebleven; ze werden nog voor de capitulatie op last van Tokyo vernietigd. Toch zijn er voldoende aanwijzingen te vinden in Beps bewaard gebleven tekeningen, de verhalen achter de portretten, de literatuur en egodocumenten. Natuurlijk zijn bij lange na niet alle tekeningen bewaard gebleven. Daar waren de omstandigheden niet naar en bovendien moesten vrouwen vaak verhuizen binnen de kampen en ook naar andere kampen, soms over grote afstanden. Wel is ook na al die jaren duidelijk hoe de portretten toen gekoesterd werden en nog worden...

Toen Bep met haar kinderen in de ‘beschermde’ wijk Kramat kwam, was dat kamp al sinds 20 juni 1943 hermetisch afgesloten. Bep en haar kinderen bewoonden een kamer in een huis aan de Nieuwelaan 11, die ze deelden met Ida Kraal en haar twee kleine kinderen. Ida Kraal-Ohler was een in Batavia bekende zwem-, roei- en waterpolokampioene. Ze werd van Bep een vriendin voor het leven. Begin januari 1944

Margaretha met Marjan
Bep Rietveld; pastel op papier; 1943; 50 x 37 cm
Particuliere collectie

← ← *Willy van Kessel, Batavia*
Bep Rietveld; pastel
op papier; 1943;
44 x 32 cm
Particuliere collectie

← *Carla van Kessel, Batavia*
Bep Rietveld; pastel
op papier; 1943;
44 x 32 cm
Particuliere collectie

← ← *Arnold van Kessel, Batavia*
Bep Rietveld; pastel
op papier; 1943;
44 x 32 cm
Particuliere collectie

← *Piet Hein van Kessel, Batavia*
Bep Rietveld; pastel
op papier; 1943;
44 x 32 cm
Particuliere collectie

moesten Bep en Ida verkassen naar een achterkamer verderop in de straat, om plaats te maken voor Hetty Wertheim en haar kinderen, die toen voor het eerst geïnterneerd waren.

De toewijzingen werden gedaan door de blokhoofden van het kamp, en het is niet ondenkbaar dat hierbij meespeelde dat Hetty Wertheim bekend was van de radio (zangeres) en bovendien de vrouw van een hoogleraar. Ook de standenmaatschappij kwam aanvankelijk nog mee het kamp in.

Ondanks de gevangenschap en de erbarmelijke omstandigheden – zo was er maar één kraantje voor de hele wijk, en vaak geen elektriciteit – was het leven in deze periode nog dragelijk. De geïnterneerden waren gezond, hadden soms nog geld, de voedsel-situatie was redelijk, de huizen nog niet vervallen. De vrouwen probeerden met hun kinderen het ‘normale’ leven zoveel mogelijk voort te zetten. Er werd voorgelezen, een enkele keer geconcentreerd. Fons oefende bijvoorbeeld met Anne-Ruth Wertheim op de piano die in het Pandhuis⁷ stond en ook kregen ze enkele keren pianoles van Lili Kraus die op tournee in Nederlands-Indië vast was komen te zitten. Zij zat in Kramat gevangen tot zij eind 1944 naar Tangerang, een speciaal kamp voor Joodse gevangenen, werd gestuurd.

Per 1 april 1944 veranderde de situatie ingrijpend, toen alle burgerkampen onder rechtstreeks militair regime kwamen. De gevangenen waren nu in feite krijgsgevangenen en kregen een nummer dat altijd zichtbaar op de kleding gedragen moest worden. Bep kreeg nummer 5532. De kampen kregen een streng dagregime, verplichte appels waarop de gevangenen eindeloos geteld werden, buigingen voor de Japanse keizer, een avondklok, collectieve straffen bij ongehoorzaamheid. Al het geld van de gevangenen kwam verplicht in een centrale kas, en de voedsel-distributie werd voortaan collectief geregeld. Afhankelijk van hun persoonlijkheid oefenden de Japanse kampcommandanten nu vrijwel onbeperkte macht uit. Nauwelijks daartoe opgeleide Koreanen werden de bewakers in het kamp.

De verandering had te maken met de verslechterde Japanse oorlogsperspectieven. In de hele archipel werden gevangenen verplaatst en in steeds groteren getale op kleinere oppervlakten geconcentreerd. Steeds meer vrouwen en kinderen deelden kamers, keukens, overlopen en kasten, in huizen waarvan

deuren en ramen vaak moesten worden weggebroken om naar binnen te kunnen. Ze moesten vaak verhuizen. De voedselsituatie verslechterde, latrines en wc’s raakten verstopt, besmettelijke ziekten braken uit, er was tekort aan medicijnen. Nu ontstonden de spreekwoordelijke ‘Jappenkampen’, zoals die later tot het collectieve geheugen zijn gaan behoren.

Hetty Wertheim heeft kampdagboekjes voor haar kinderen bijgehouden. Het is ontroerend om hierin Bep (eerst nog ‘mevrouw Coolwijk’) tegen te komen. Zo lezen we dat Bep portretten van de kinderen Wertheim maakt en dat Bep een keer een reprimande tijdens het appel krijgt omdat haar kinderen daar etend zijn verschenen. Toen Hetty in het ziekenhuis terechtkwam, was Bep een van de vrouwen die voor haar kinderen zorgde. Een van hen herinnert zich na al die jaren nog hoe je van Bep in een geëmailleerd kroesje, thee met heel veel suiker in je stapelbedje aangereikt kreeg. Flink, niet voor de poes en met een groot hart voor kinderen, dat is de indruk. Naderhand heeft Bep zelf ook wel verteld dat ze constant met haar kinderen bezig was.

Een dramatische gebeurtenis die ook in het dagboekje gedocumenteerd staat, was het bevel van het ingestelde militaire regime, om jongetjes van 10 jaar en ouder van hun moeder te scheiden en naar speciale jongens- of mannenkampen te sturen. Bij de registratie in april 1944 was Fons 11 jaar oud en in Japanse ogen waren jongens van die leeftijd volwassen.

1 September (1944) Ineens Bep binnen met nog heel wat ergers: “Phons moet weg”, Alle jongens van 10 j. en ouder moeten weg. Kees van Houtrijve, Geert van Kuyk, Nico Blom, Tom Dikkens, Jan Kees Nannink, allemaal gaan ze naar een ander kamp. Schrik en ontsteltenis. Goddank is Hugo nog geen 10 jaar. En: 3 sept. 1944 Het vertrek van de jongens Al die kereltjes stonden aangetreden op ’t Pandhuisveld met koffers en rugzakken. Vreselijk afscheid. Bep C. woest tegen Sonei, die nb. met stenen gooide naar de moeders die nog een eindje meeliepen met de vrachtauto’s.⁸

Sonei was een beruchte, onberekenbare en wrede commandant, vooral bekend van het kamp Tjideng, die na de oorlog ter dood veroordeeld werd. In verschillende dagboeken staat deze gebeurtenis aangetekend. Jongens dachten in hun onschuld vaak

dat ze naar hun vader toe gingen en hoewel dat in een heel enkel geval ook gebeurd is, strookte dat helemaal niet met de Japanse manier van denken. Fons moest met 243 jongens (en oudere mannen) op transport; eerst naar de gevangenis van Grogol en vervolgens naar kamp Baros 5 in Tjimahi, waar hij tot het einde van de oorlog verbleef.

De dag voor het vertrek tekende Bep nog een portret van Fons. Later zou ze dat ook voor andere moeders doen. Bep vertelde in een interview:

*Vanaf hun tiende golden jongetjes voor de Jappen als man. Verschrikkelijk. Je wist niet of je hem ooit nog terug zou zien. Maar wat kon ik doen? Niets. Ja. Ik tekende. Op alles wat los en vast zat. Op inpakpapier, als ik 't maar krijgen kon. Dat was mijn manier om erdoorheen te komen.*⁹ Het stond ook in Fons' geheugen gegrift: *Maar het afscheid van mijn moeder en mijn zusjes zal, en dit gekoppeld aan het later toegevoegde beeld van haast hysterische moeders, hollend achter de vrachtwagens met jongetjes en nauwelijks in bedwang gehouden door een met bakstenen gooiend Japans officier, mij waarschijnlijk nooit meer loslaten.*¹⁰

Een week na het vertrek van Fons was er nog een incident toen Bep een Indonesiër wilde helpen. De man zat voor straf in de hete zon vastgebonden aan een boom aan de andere kant van het hek op het terrein van de aangrenzende opiumfabriek. Bep probeerde hem water te geven. Een staaltje van haar rechtschapenheid én onverschrokken roekeloosheid, omdat ze hiermee een collectieve bestraffing voor het hele kamp riskeerde.

Bep bleef tekenen – voor zover dat mogelijk was. Het was haar *life line*: ze tekende als houvast voor zichzelf, op verzoek, of als ruilmiddel om aan een beetje eten of iets anders te komen. Iedereen had zo zijn manieren om wat extra's bij elkaar te scharrelen.

Op 18 juli 1944 tekende Bep het doodsportret van Martha Albeda, een zestienjarig meisje met suikerziekte en dysenterie dat onverwacht in het kamphospitaal stierf. Dit portret is niet bewaard gebleven. Portretten van de kinderen Wertheim gingen ook verloren. Ze werden bij de poort door de Japanse bewakers verscheurd toen de Wertheims het kamp moesten verlaten omdat ze naar het Joodse kamp in Tangerang moesten. De tekeningen zaten bovenin de

bagage, niet zorgvuldig verstopt zoals je met dat soort dingen moest doen.

Van de Kramat-periode zijn een tiental portretten bewaard gebleven. Het portret van Hanneloes van Asbeck kreeg als opdracht mee *voor Henk*. Niemand wist waar de mannen zaten, of ze nog leefden en er werd van alles gedaan om de herinnering aan de vaders levend te houden. Hanneloes ging ook wel mee naar het lijkenhuisje als Bep daar het portretje van een overleden kind tekende. Vaak ook een herinnering voor de vaders.

Ruim een jaar (1944) zat Bep met haar kinderen in het kamp Kramat. Misschien heeft ze regelmatig haar boeltje moeten pakken om weer eens te verhuizen naar een ander huis, een andere kamer... Het zou kunnen dat Bep na Kramat in Kota Paris¹¹ is geweest, in Buitenzorg. Deze veronderstelling wordt gestaafd door de portretten van de zusjes Cohen-Tervaert en Sylvia van den Honert en verhalen van andere getuigen. Maar na al die jaren is niet meer precies te achterhalen of, hoe en wanneer Bep daar terecht zou zijn gekomen.

Er werd ongeloofelijk veel gesleept met vrouwen en kinderen. Steeds minder bagage mocht er mee. Het bezit van een emmer of teil – waar je de was in kon doen, water, eten of brandstof in kon halen – was van levensbelang. Door de vele transporten en verhuizingen raakte je ook steeds vriendinnen en sociale verbanden kwijt waardoor je weerstand verder afbrokkelde. Het hoe en waarom van de verplaatsingen was voor de vrouwen volstrekt onduidelijk.

Geruchten deden de ronde, maar het feit dat Europa al gedeeltelijk bevrijd was na D-Day en dat

Hanneloes van Asbeck in kamp Kramat
Bep Rietveld; pastel op papier;
1944; 34 x 31 cm
Particuliere collectie

Elsie en Vrouwkje
Bep Rietveld;
potlood op papier;
1946; 11 x 12 cm
Particuliere collectie

ook de Japanse successen keerden, drong nauwelijks door. De mannenkampen werden met oog op eventuele geallieerde landingen zoveel mogelijk weggehaald van de kusten. De vrouwen werden juist daarnaartoe gebracht om een eventuele geallieerde opmars te stuiten.

In maart 1945 zat Bep met haar kinderen in het kamp Kampong Makassar dat even daarvoor nog dienst had gedaan als doorgangskamp voor mannelijke krijgsgevangenen. Kampong Makassar lag ongeveer 6 kilometer ten zuidwesten van Mr Cornelis¹² en bestond uit barakken van bamboe overkappingen, omheind door *gedek* (gevlochten bamboe) en prikkeldraad. De gevangenen moesten hier werken in de groentetuinen en op een varkensfokkerij.

Ook hier bleef Bep tekenen, en van dit laatste half jaar vóór de bevrijding zijn ook een aantal portretten bewaard gebleven. Er is een gehavende tekening van juli 1945 waarop je de beide dochtertjes van Bep op een brits in de barak ziet liggen. Hieruit blijkt duidelijk dat ze deze fase de wanhoop nabij waren. Gewone kinderziekten konden rampzalig aflopen.

Op Java, het dichtstbevolkte eiland van de archipel, waren ongeveer 100 duizend burgers geïnterneerd. Hiervan heeft naar schatting 13% het niet overleefd. De meeste slachtoffers vielen in de laatste periode tijdens de transporten en in de kampen door gebrek aan voedsel, medicijnen en hoop. In Kampong Makassar zaten bij de bevrijding nog ongeveer 3.500 vrouwen en kinderen.

In mei 1945 was Nederland bevrijd, maar pas na de atoombomben op Hiroshima en Nagasaki op 6 en 9 augustus 1945, capituleerde Japan en was daarmee ook de oorlog in het voormalig Nederland-Indië afgelopen. Verstoken van nieuws als ze waren, merkten de gevangenen dat eerst aan de betere voedselvoorziening en de verslapping van het kampregime. Daags na de capitulatie werd door Soekarno de onafhankelijke republiek Indonesië uitgeroepen. Er brak een onafhankelijkheidsstrijd uit die op Java, vooral in en rond Batavia, met veel geweld gepaard ging, de zogeheten Bersiap-periode. De gevangenen moesten voor hun eigen bescherming nog in het kamp blijven, hiervoor werden nu de Japanners ingezet. De rollen waren omgedraaid, ze werden wel beter gevoed maar waren nog steeds niet vrij om te gaan en staan.

Ook na de bevrijding, voordat het kamp in oktober werd ontruimd en daarna, tekende Bep door. Zo portretteerde ze, nogmaals *voor Henk*, de kinderen Van Asbeck en hun moeder.

Veel mannen en jongens konden niet afwachten en gingen toch op zoek naar hun vrouwen, gezinnen, moeders, broertjes of zusjes van wie ze al zolang niets gehoord hadden. Ook Fons vertrok op eigen houtje. Na een ingewikkelde zoektocht vond hij zijn moeder en zusjes weer terug in het Soekaboemi-kamp, een omheinde en streng bewaakte woonbuurt in Batavia. In diezelfde wijk zat Binnert, de zoon van Truus Schröder, die zijn gezin ook net had teruggevonden, na hun verblijf in kampen in Bandung en Soerabaja. Op de valreep van hun vertrek naar Australië tekende

Yvonne Labouchere met haar kinderen Marguerite, Cornelle en Hanneloes van Asbeck in kamp Kampong Makassar
Bep Rietveld; pastel op papier; 1945; 48 x 32 cm
Particuliere collectie

← **Maarten Schröder**
Bep Rietveld; pastel op papier; 1945;
31 x 22 cm
Particuliere collectie

↙ **Reynier Schröder**
Bep Rietveld; pastel op papier; 1945;
25 x 35 cm
Particuliere collectie

Australië te vertrekken, samen met haar (kamp) vriendin Ida Kraal. In het grote kale ruim van de Tegelberg sliepen de repatrianten in hangmatten. In Port Said mochten ze in een grote loods van het Rode Kruis kleren uitzoeken voor het koude weer in Nederland. Wat een andere entourage dan de prachtige Art Deco interieurs van de Baloeran, het schip van de Rotterdamsche Lloyd waarmee Bep en Fons acht jaar eerder in Batavia waren aangekomen. Na aankomst in Amsterdam op 13 maart 1946, keerde De Tegelberg terug naar Indië met aan boord Nederlandse soldaten die ingezet werden voor de politionele acties. Een ander tijdperk was aangebroken. Oude tijden keerden niet meer terug.

Bep vond de ontvangst in Nederland achteraf ‘koel’. Desalniettemin ging ze weer voortvarend verder. Haar huwelijk was voorbij. Een aantal ‘Indische’ vriendschappen bleven deel uitmaken van haar leven. In Nederland kwam de discussie over de Jappenkampen pas heel laat op gang. Bep heeft er zelf nooit veel woorden aan willen vuilmaken en haar kampervaringen zeker niet in haar werk terug laten terugkomen:

*O, nee, de ellende – want die wás er – op die manier weer naar boven halen, dát doe ik niet. Tja, van nature niet. Ik ben niet iemand die zoiets uitbeeldt. Noem het verdringing. Het moet wég!*¹³

Bep een dubbelportret van zijn twee zoons met de opdracht *voor Truus*.
Vader Gerrit Rietveld verzocht begin september 1945 het Nederlandse Rode Kruis om inlichtingen over zijn dochter en kleinkinderen. Het laatste adres dat hij van Bep kende was dat in Pasar Minggu. De geboortedatum en volledige naam van zijn jongste kleindochter kende hij niet, dus waarschijnlijk hadden ze al vanaf de meidagen in 1940 niets meer van elkaar gehoord.

Vlak voordat Bep in februari 1946 door de Nederlandse regering met man en kinderen op de M.S. Tegelberg naar Amsterdam werd gerepatrieerd, maakte ze nog het portret van Vrouwke en Elsie.
Naar het schijnt heeft Bep erover gedacht om naar

A. Gezochte:	<u>Coolwyk geb. Rietveld</u>		
Gesl.nm.:			
B. Voorn.:	<u>Elisabeth</u>		
C. Geb. op:	<u>26 Oct 1939</u>	te:	<u>Utrecht</u>
D. Gehuwd:	<u>met Dennis Coolwyk (geb. 14 Jul 1912 te Batavia 1938)</u>		
Ongehuwd:			
Gescheiden:			
Wdow(e)naar:			
E. Beroepsafl. of dienstpl. Land- of Zeemacht:			
Rang:			
Onderdeel:			
F. Zoon of dochter van:	(Vader) (Moeder)		
G. Kinderen:			
Naam:	<u>Alfons Syler</u>		
Voornamen:			
Geboren op:	<u>21 Oct. '33</u>	te:	<u>Utrecht</u>
Naam:	<u>Coolwyk</u>		
Voornamen:	<u>Vrouwgien Elisabeth</u>		
Geboren op:	<u>13 Mei '39</u>	te:	<u>Batavia</u>
Naam:	<u>Coolwyk</u>		
Voornamen:	<u>Elsy</u>		
Geboren op:	<u>?</u>	te:	<u>Mr. Cornelis</u>
(Zoo noodig vervolgen op de achterzijde)			
H. Laatz bekend adres:	<u>Kali Bata Pasar Minggu</u> <u>Mr. Cornelis (Batavia) op Java Ned. Ind</u>		
I. Aanvrager:			
Naam:	<u>Rietveld</u>		
Voornamen:	<u>Gerrit Thomas</u>		
Adres:	<u>Vreeburg 86is</u>		
Woonplaats:	<u>Utrecht</u>		
Familiebetrekking:	<u>Vader</u>		
Datum:	<u>4 Sept 1945</u>		Handtekening:
Corr. No.:			<u>Rietveld</u>

Opsporingskaartje van vader Gerrit Rietveld aan het Nederlandse Rode Kruis van 4 september 1945

Nationaal Archief

Noten

- 1 *Utrechts dagblad*, 22 oktober 1988.
- 2 *De Fakkel*, 1e Jaargang No. 7, Mei 1941.
- 3 A.J. Seyler, *Levensbeschrijving*.
- 4 Betjah: fietstaxi
- 5 A.J. Seyler, *Levensbeschrijving*.
- 6 De wijk Kramat bestond uit ongeveer 170 oudere Europese woonhuizen en bijgebouwen in twee van elkaar gescheiden complexen in het centrum van Batavia.
- 7 Het pandhuis was een groot gebouw in Kramat; de dagelijkse appels werden op het veld vóór het pandhuis afgenomen.
- 8 Dagboekje van Hetty Wertheim voor Anne-Ruth Wertheim
- 9 *Het Vrije Volk*, 9 oktober 1981.
- 10 A.J. Seyler, *Levensbeschrijving*.
- 11 Kota Paris was een wijk in Buitenzorg met gemeentewoningen, gebouwd omstreeks 1920.
- 12 Mr Cornelis was een zuidelijke stadswijk van Batavia.
- 13 *Het Vrije Volk*, 9 oktober 1981.

Gebruikte bronnen en literatuur

Dulm, J. van en W.J. Krijgsman. H.J. Legemaate, H.A.M. Liesker en G. Weijers, *Geïllustreerde atlas van de Japanse kampen in Nederlands-Indië, 1942-1945*, Purmerend: Asia Minor, 2000.
Margaretha Ferguson, *Mijn vriendin Elisabeth in: Elisabeth Eskes-Rietveld op de grens van twee werelden*, Nico J. Brederoo, Katwijk: Stichting Katwijks Museum, 1988.
Jessica van Geel, *I love you Rietveld*, Lebowski Publishers: Amsterdam, 2018.
Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlof*. Deel 11a, Nederlands-Indië I (tweede deel) Leiden: Martinus Nijhoff, 1984.
Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlof*. Deel 11b, Nederlands-Indië II (tweede deel) Leiden: Martinus Nijhoff, 1985.
Elise G. Lengkeek, *De hel van Tijdeng*, Amsterdam: Mistral, 2010.
D. van Velden, *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog*, Franeker: uitgeverij T. Wever BV, 1963 (vierde druk augustus 1985)
Art de Vos, *Gordel van Geweld*, Scriptum: Schiedam, 2018.
Wim Wertheim en Hetty Wertheim Gijse Weenink, *Vier wendingen in ons bestaan. Indië verloren, Indonesië geboren*, Breda: De Geus, 1991.
Dagboekje van Hetty Wertheim voor Anne-Ruth Wertheim (privébezit Anne-Ruth Wertheim)
A.J. Seijler, *Levensbeschrijving* (privécollectie Martine Eskes)
J. d. L. Het Vrouwelijk palet. Tentoonstelling in de Kunstkring te Batavia. *De Fakkel*, 1e Jaargang No. 7 – Mei 1941, pp. 497-498. (Uitgave Koninklijke Drukkerij De Unie. Batavia. Java.)

Archieven

Stadsarchief Amsterdam (SAA), toegang 30408 (Persoonskaarten), toegang 30238 (Archiefkaarten) en toegang 40461 (woningkaarten).
Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) in Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwenbeweging, Archief Annie Henriette Wertheim-Gijse Weenink, inv.nr. 83b.
Nederlands Instituut voor Oorlog-, Holocaust- en Genocidestudies, (NIOD), toegang 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inventarisnummers: 48 (L. Boukema – Adriaanse); 150 (R. Gebhard); 491 (C. Lanzing – Fokker); 291 (Miep, Maier – van der Poll); 461 (zuster Raboda); 179 (E.S.H. Reiche – Eisenstuck); 580 (H.M. Roo van Alderwerelt – Boekwijt); 631 (I. Tückermann); 453 (H. Wertheim – Gijse Weenink); 118 (E. Bosman – Zeylemaker).
Nationaal Archief (NA), toegang 2.19.277, Centraal Indische Cartotheek

Websites

www.anne-ruthwertheim.com
www.bep-rietveld.nl
www.indischekamparchieven.nl
www.japanseburgerkampen.nl
www.japansekrijgsgevangenenkampen.nl
www.delpher.nl (kranten)

(Telefoon)gesprekken

Martie Beijer (11/3/2020)
Jeanette Berger – Kruis (11/3/2020)
Cornelie Dumoulin-van Asbeck (18/4/2020)
Carla Dijkstra – van Kessel (3/3/2020 en 17/3/2020))
Martine Eskes – meerdere keren
Marijke Ferguson (30/3/2020)
Jan G. Hogenkamp (12/3/2020)
Sylvia van den Honert (11/3/2020)
Marijke van Houtrijve (6/3/2020)
Dick Legger (12/3/2020)
Marinke Limburg (10/3/2020 en 30/3/2020)
Mariëtte Moll – de Groot (12/3/2020)
Don Rotteveel (3/4/2020)
Maarten Schröder (3/4/2020)
Eveliëne Staderma (16/4/2020)
Anne-Ruth Wertheim (10/3/2020 en 17/3/2020)

E-mails

Jacobine Walker-Cohen Tervaert (31/3/2020)
Marjolene Op den Orth – Cohen Tervaert (15/3/2020)
Chris Gips (3/4/2020)